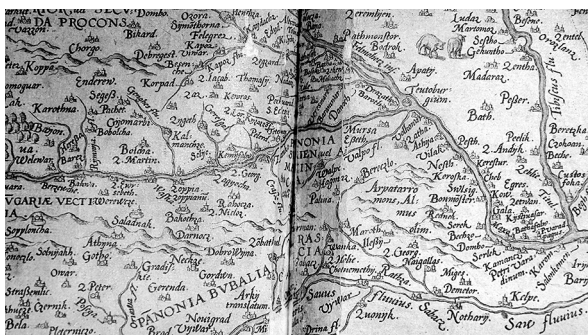

BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN

egyetemi tanár (KRE)

HERCEGSZÖLLŐSI KÁNONOK
Hely, hatás, hagyomány

„Ha örömmel léptem Baranya földére..., ahol magyar protestáns egyházunk egyik bölcsője ringott, ahol még ma is a Sztárai énekeit véljük füleinkbe zengeni – kétszeres örömmel bizonyára e ti községetekbe, Atyámfiak, ahol ezelőtt 309 esztendővel ama nevezetes egyházi zsinat tartatott (1576) Veresmarti Illés baranyai superintendens elnöklete alatt negyven lelkipásztor részvételével, melyen a második helvét hitvallás bevétetvén XLVII kánon alkottatott, az első protestáns egyházi törvény ezen a vidéken. Kétség-

Dél-Baranya térképe Ortelius atlaszában, 1570
(Ráday Könyvtár)

kívül ez a hercegszöllősi egyház azon 120 közül való, melyeket Sztárai Mihály laskói predikátor s a baranyai egyházkerület első püspöke, reformátor társaival, a XVI. század ötödik tizedében (1540–1550 közt), hét évi időköz alatt, alapított itt a Duna és Dráva közén. – Ősidők fuvalma leng itt körül, s homlokomat mintegy megenyhülni érzem tőle!” – ekként kezdte generális vizitáción mondott igehirdetését Szász Károly dunamelléki püspök, aki 1885. május 2-án látogatta meg az akkor Alsó-Baranya-Bácsi Egyházmegyéhez tartozó Hercegszöllőst. A mai olvasót talán zavarja az akadémikus literátor egyházkormányzó romantikus pátosza, ám mondandójának lényege máig elérkezik a helybeli hercegszöllősieket emlékeztető, dicsérő és intő visszatekintéséből. Szász püspök itt mint első elődjéről emlékezik meg Sztárai Mihály predikátorról, énekszerzőről és egyházkormányzóról, akinek reformatori tevékenysége a török hódoltságban a 16. század derekán nemcsak hitre ébresztés (evangélizáció) volt, hanem a magukra maradt gyülekezetek (újra)szervezése is. Szász Károly ebbe a sorba illeszti Veresmarti Illés szuperintendenst, aki 1576-ban egybehívta és vezette a Hercegszöllősi Zsinatot, melyen negyven predikátor 47 artikulusban becikkelyezte és egyetértő aláírásával elfogadta a hódoltság területéről ismert első protestáns (valójában már

helvét) szellemű egyházalkotmányt.¹ A háromszáz évvel később vizitáló püspök az emlékeztetés után erkölcsi intelmekre is kitért beszédében, mintegy eleget téve Bod Péter megállapításának is, miszerint a Hercegszöllősi Zsinaton „hit és erkölcs dolgában” hoztak határozatokat.² Bár Szász Károly így kezdi naplófeljegyzését: „templomi beszédemben először is egy nagy prot[estáns] történelmi emlék foglalta el gondolati mat...”, szavaiból kitetszik, hogy Hercegszöllős nem csupán emlék, de nem is csupán annak megjelölése, hogy egy a török hódoltság idején sokat szenvedett és szinte elpusztásodott mezőváros a háborús idők (tizenöt éves háború, török ki-

¹ SZÁSZ KÁROLY 19–20.o. Szász Károly egyháztörténeti (vagy inkább identitástörténeti) minősítését („első protestáns szellemű egyházalkotmány”) annak ellenére helytállónak tekinthetjük, hogy az 1900-as évek kezdetén előkerült az ún. Baranyai kánonos könyv, amely a szaktudósok közmegegyezése szerint tíz-húsz évvel korábban keletkezett, mint a hercegszöllősi. Viszont eredetéről, szerzőjéről vagy szerzőiről, becikkelyezéséről és hatályba lépítéséről nem tudunk semmit. Szász Károly megállapítását az sem kibővíti, hogy a hódoltságban szerveződő protestáns egyházak nyilván már a Hercegszöllősi Zsinat előtt is használtak konszenzussal elfogadott, egyházjogi rangú regulákat avatás (ordinatio) és egyházfegyelmezés (correctio) tekintetében. Az ún. Baranyai (vagy ötvenötös) kánonos könyvhöz lásd HAVRÁN 1900.

² Bod Péter: *Habita est Synodus Hertzegszolosini in Hungaria apud Barovienses anno eodem 1576, ubi conscripti sunt Articuli XLVII ad res Fidei ac Morum pertinentes.* (BOD HISTORIA II.11.)

űzése, Rákóczi-szabadságharc) után újra népesült, sőt, a püspöki vizitáció idejére, „309 esztendővel ama nevezetes egyházi esemény” után jól szervezett, felvirágzó közösséggé lett, hanem a protestáns identitástudat és egyházszervezés megkerülhetetlen szimbolikus neve és egyben színtere is: bölcsőhely. Ha az egykori mezőváros, az Oszmán Birodalom budai vilajetjében a mohácsi szandzsákhhoz, azon belül a baranyavári muszlim bírósági kerülethez tartozó Hercegszöllős a túlélést és újjraélést jelenti, akkor az ott megfogalmazott regulák az egyházi élet megszervezésének tartós sikerét jelzik. A 450 évvel ezelőtt latinul és magyarul megszerkesztett, becikkelyezett és közakarattal elfogadott kánonos könyv a magyar reformátusság egyik fontos és meghatározó identitásdokumentuma, s mint ilyen, egyszerre mutatja a történelmi helyet, a megalkotás sajátos helyzetét, hordoz évszázados hatást, és nyit fel számunkra elkötelező hagyományt. Évfordulókon, vizitációkon éppúgy méltó felemlégetni, mint ahogy hasznos országromlás, háború, testvéri viszálykodás idején belemélyedni tanulságért és egyező akaratért. A zsinati végzés nem véleménynyilvánítás, hanem elkötelezés.

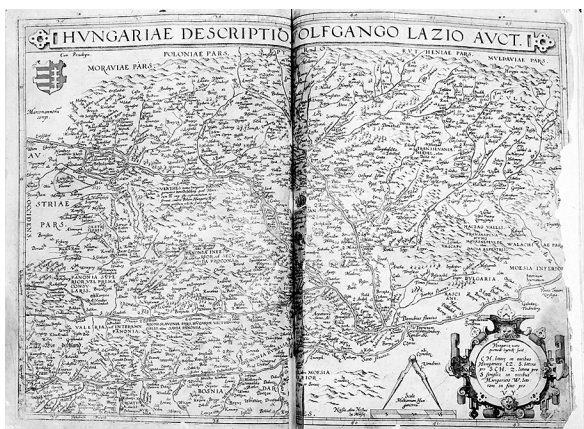
A helyszín (bölcsőhely) mellett pedig érdemes megemlíteni a zsinat időzítését is, amely nem keveset tükröz vissza az ország sorsából. A zsi-

natot az ún. várháborúkat lezáró drinápolyi béke (1568) és a tizenöt éves háború (1591–1606) közé eső korszakban, ún. „háborús békeidőben” tartották. A hódoltságnak Buda eleste (1541) és a török kiűzése (1687) között kevés nyugalmas idő adatott. A köztes idők terhéről ezt írja Patay Sámuel Dunamelléki püspök 1647. szeptember 10-én kelt levelében, melyben Szilágyi Benjámin István sárospataki tanár kérésére röviden beszámolt a hódoltsági reformáció történetéről: „nálunk pedig, a törökök súlyos igája alatt, az ekklézsiák ügye szinte a legvégsőre jutott”.³ Mindazáltal, a latin közmondást – *ad triarios* – úgy is lehet fordítani: az utolsó (harmadik) védvonalhoz érkezett. A zsinat megtartása egyszerre volt lehetőség az átmeneti hadi nyugalomban, és kényszer a hódoltsági állapotok közepette.

Az „ősidők fuvalma”, vagyis a közös akaratra való készség a maiaknak is azt sugallja, érdemes még a viszonylagos békét is megbecsülni. Hiszen Hercegszöllős nemcsak egy (alkotmányozó) zsinat helyét és idejét jelöli, hanem a hódoltsági viszonyok között élő egyházak helyzetét is. A Hercegszöllősi Zsinatot ötven évvel a magyar királyság történelmi katasztrófája, a mohácsi csata (1526) után, és tíz évvel Szigetvár elestét (1566)

³ *Apud nos sub gravissimo Turcarum jugo ecclesiarum negotium ad triarios ut dicitur in proverbio propemodum rediit.* Idézi LAMPE, 665–666.

követően tartották. Az 1568-ban kötött drinápolyi béke átmeneti fegyvernyugvást hozott, de véglegesítette az ország három részre szakítását. Néhány nyugati és északi vármegye lett a Magyar Királyság maradéka (növekvő Habsburg befolyással), és egyben Európa keleti peremvidéke. Erdély török függőségbe, sajátos vazallusi státuszba került. Az ország közepe, a hódoltsági rész pedig az Oszmán Birodalom nyugati peremvidéke lett: hódító ambíciók okán felvonulási terület, kiújuló harcok színtere, kettős adóztatás alatt nyögő lakossággal. Az Oszmán Birodalom közigazgatása alá vont területeken a török hatóságok jóváhagyása nélkül lehetetlen volt a keresztény vallás korlátozott gyakorlása. És hivatalos jóváhagyásra volt szükség ahhoz is, hogy bármely egyház zsinatot tartson. A vélemények már akkoriban igen megoszlottak, és eltértek a török uralom protestánsokra gyakorolt hatásáról. Például a tolnai iskola rektora, Eszéki Imre azt állította, hogy a budai pasa akadálytalanul engedélyezi a hitújító (ti. lutheránus) prédikációkat, mert ő maga is hisz az evangélium igazságában! Huszár Gál is arról tájékoztatja Zürichben Bullingert, hogy a törökök Magyarországon a protestánsokat részesítik előnyben, sok helyen még az istentiszteleteken is részt vesznek. Ellenben a szintén tolnai Thúri Farkas Pál azt írja, hogy a törökökben semmilyen körülmények között

Magyarország térképe Ortelius atlaszában, 1570
(Ráday Könyvtár)

sem lehet megbízni. A vallási türelem látszólagos. A hosszabb ideje megszállt területek tapasztalataira hivatkozva jelzi, hogy hamarosan mire számíthat Magyarország: egyre magasabb adók, igazságtalan közigazgatás, a keresztény vallás összeomlása, és katonai kiképzésre elhurcolt gyermekek.⁴

Az 1576-ban Hercegszöllösön tartott zsinat, a magyar reformáció helvét irányát követő prédikátorok egybegyülekezése leginkább az ott elfogadott egyházigazgatási kánonok miatt nevezetes. A szövegen kívül más korabeli emlék nem maradt fenn, így sem a zsinat egybehívásának

⁴ A forrásközlést lásd: KATHONA 1974. 66–70. Értékelésüket: NÉMETH 2001.

körülményeiről, sem lefolytatásáról nem tudunk közelebbit.⁵ Mindazáltal, nemcsak a tényből, hanem a kánonok záradékai alapján is óvatosan, de határozottan következtetnünk lehet arra, hogy a magyarországi reformáció a török hódoltság területén sem csak valamennyire megtűrt prédikálás, katekizálás, iskolaszervezés, községi-politikai (re)orientáció, irodalmi polemizálás és rövid ideig missziói lehetőségnek vélt együttélés a törökökkel, hanem kezdetektől fogva zsinatoló és egyházszervező mozgalom is volt. A Hercegszöllősi Kánonok esetében biztosan tudhatjuk, hogy zsinati alkotások. A magyar nyelvű szöveg engedelmességi záradéka (46. cikkely) kijelenti, hogy a rendtartási határozatokat és szabályokat megvizsgálták, a Szentírás mértéke alá helyezték, igaznak találták, és a prédikátorok tetszését elnyerték. Ez egyezik a címben foglaltakkal, miszerint az artikulusokat Hercegszöllősen írták 1576. augusztus 16-án, negyven prédikátor jelenlétében, akik mindannyian jóváhagyták a cikkelyeket. A latin szöveg záradéka

⁵ Adathiány miatt a szaktudósok mindmáig csak találgatni tudják, hogy kik vettek részt a zsinaton, ki írta vagy szerkesztette a kánonok szövegét, vajon fordítás-e a kánonok magyar változata, s ha igen, ki fordította, stb. Mindmáig a legkiterjedtebb filológiai és hatástörténeti kutatásokat Mokos Gyula végezte el, MOKOS 1901. A 20. századi kutatási eredményeket részletesen bemutatja BALÁZS 2017, 443–502. A hercegszöllősi vonatkozásokat teljes részletességgel közli LÁBADI 2022.

kijelenti, hogy az artikulusok, miután a hit mértéke szerint megvizsgálták, elnyerték a pásztorok tetszését.⁶ Ez pedig a kánonok latin nyelvű szövegének feliratával egyezik: a cikkelyek olyan keresztyén konszenzust fejeznek ki, amelyhez az egész testvéri közösség csatlakozott.⁷ Hogy tehát ki lett volna a kánonok szerzője (talán a zsinati határozatokat Pápára megküldő és kinyomtatását kérő Skaricza Máté, vagy a zsinatot egybehívó és levezető Veresmarti Illés, vagy talán korábban a már elhunyt Szegedi Kis István, aki egyúttal a Baranyai ötvenötös kánonok alkotója is, vagy éppen a Baranyát reformáló Sztárai Mihály?), ennek a kérdésnek a konszenzusnyilatkozat fényében nincs mindent eldöntő jellege.

Ugyanis a 16. századi reformáció egyik kezdeti és folyamatos követelése az egyház megújítására hivatott zsinat (zsinatok) egybehívása volt.⁸ A kor általános gyakorlata szerint a részekre szakadt Magyar Királyság déli területein, így a Baranyában tartott zsinatokon is eleinte leg-

⁶ *Postquam articuli isti iudicati et secundum normam fidei probati fuerint placuerintque pastoribus...*

⁷ *Articuli consensus christianarum quibus universitas fratrum subscripsit...*

⁸ Vö. CHADWICK 2003 – O. Chadwick szerint a 16. század elején többek között az alábbi fő kérdésekben sürgették reformzsinat egybehívását: a Szentírás és egyházi tanítás viszonya, papi házasság, az erkölcsök megjobbítása, a vallásos élet felemelése, a helyi gyülekezetek gondozása, a pásztori munka színvonala.

inkább hittani kérdésekről disputáltak és polemizáltak, és ezekhez kapcsolták a reformáció egyéb, általános felvetéseit. Így történt ez 1550 táján a Vaskaszentmártonban, Vukováron, Valpón tartott disputáló zsinatokon római katolikus ellenfelekkel szemben, majd később 1575-ben Nagyharsányban szentháromság-tagadókkal. Ezeknek a zsinatoknak (disputáknak, kollokviumoknak) leginkább a teológiai-dogmatikai megállapítások (credo) tekintetében volt jelentősége, akár azért, mert a konszenzussal elfogadott hittételeket azután kötelező érvényű hit-szabálynak tekintették, akár azért, mert a helyi hatóságok a „győztes” hittani irányzat képviselőinek biztosították a berendezkedés, illetve terjeszkedés lehetőségét. A század utolsó harmadában a felekezeti terjeszkedés (s egyúttal konfesszionális konszolidáció) a török hódoltságban – eltérően a maradék királysági résztől és Erdélytől – szükségszerűen jelentette a teljes községi élet újraszervezését is. Ez például az 1608-ban feldúlt Tolnának, kiváló iskolájával együtt, már nem sikerült. A magukra hagyott helyi gyülekezetek pásztori gondozását olyan vidékeken kellett megszervezni, ahol a háborúk miatt elpusztasodtak a községek, a lakosság elvándorolt az idegen államrendből, a hadi útvonalak mellől és a kettős (olykor hármas) adóterhek elől. Az egyházszervezés itt ritkán jelentette a hittani

(konfesszionális) alapon legyőzött ellenfél helyének betöltését, elfoglalását. A hódoltsági körülmények között az egész közösség életrendjének fenntartása volt a tét. Érthető tehát, hogy a Hercegszöllősi Kánonok túlnyomó többsége a gyülekezeteket (ekklézsiákat) vezető lelkészek, prédikátorok, tanítók szolgálatának szab rendet. A 20. századi szekularizációelméletek fényében talán könnyebben látjuk a credo, ordo és rítus belső összefüggéseit.⁹ Charles Taylor szerint a

⁹ A Hercegszöllősi Kánonok kapcsán gyakori felvetés, hogy a cikkelyek sorrendje nem mutat teljes következetességet, és részben ez a magyarázata annak, hogy a későbbi regulák átcsoportosították az anyagot. Ha azonban a doktrína, rítus, ordo szerkezeteibe illesztjük az artikulusokat, egyfajta sajátos belső következetességet mégis megfigyelhetünk. Ezek szerint:

Doktrínához szorosan kötődő cikkelyek: 1. (Hit és Isten tisztelete tárgyában világi felsőbbbség nem kompetens), 2. (szentháromságtan), 21. (óvás eretnekektől), 22. (prédikátor tanbeli kérdésekben önfajtság helyett a Szentírás és a regulák szerint járjon el – innováció tilalma), 41. (felkészítés úrvacsorára, egyház és tanfegyelem), 44. (fülbegyónást nem javasol).

Rítusokat szabályozó cikkelyek: 7. (ószövetségi tisztulási rítus alóli feloldás), 8. (ünnepnapok – szentek napjait törli, Krisztuséit megtartja), 9. (vasárnap és ünnepnapok méltó megszentelése – munka és vigalom tilalma), 31. (kézfogó, esküvő, menyegző, lakodalom idejének szabályozása), 32. (házasságképeség megállapítása – monogámia), 33. (házasságképeség megállapítása – életkor szerint), 34. (titkos házasság tilalma, házasság hirdetése), 35. (jegyeség felbontásának esete), 36. (keresztelés helye a templom), 37. (bábakeresztesség tilalma), 38. (buzdítás gyakori úrvacsorázásra), 39. (megbékélési előfeltétel úrvacsorakor),

16. századi reformációban omlik össze a középkor rendje. A középkori világregend értelmében ki-ki születésénél fogva beletartozott a nagy átfogó egységes társadalmi-vallási közösségbe. Az összeomlás átalakulást hozott, és a 16. századi (protestáns, római katolikus) reformációk során formálódott ki a felekezeti-konfesszionális sokféleség elemi szerkezete, amit később a vesztfáliai békében rögzítettek (1648). Ennek értelmében mindenki beletartozik valamely társadalmi-

40. (úrvacsora két szín alatt – kenyér és bor), 42. (gyermek nem úrvacsorázhatnak), 43. (istentiszteletről elmáradók megintése), 45. (betegek, haldoklók meglátogatása). *Egyházkormányzatra, lelkipásztorokra vonatkozó cikkek:* 3. (főpüspök kötelessége szeniorokkal zsinatot tartani), 4. (engedelmességi klauzula szeniori utasítás esetén, kötelező zsinati jelenlét), 5. (engedetlenség szankciója), 6. (lelkészképesítés – *vocatio externa*), 10. (gyermekek tanítása – hagyományba állítás), 11. (parókiális jog), 12. (szolgálati képesség – többes állás tilalma), 13. (szolgálatelhagyás tilalma, *stabilitas loci* – papmarasztás korlátozása), 14. (részegeskedés szankcionálása), 15. (kötelező zsinat, tkp. lelkésztestületi ülés tartása, a vitákat a zsinat rendezze – *fraternitas*), 16. (viszálykodás, rágalmazás tiltása), 17. (viszálykodás szankcionálása), 18. (rest prédikátorok fegyelmezése), 19. (szolgálati hely elhagyásának szabálya, idői kötésben – *stabilitas loci*), 20. (szolgálók javadalmáról), 23. (anyakönyvvezetés), 24. (más traktusban való szolgálathoz tanúsítvány kötelező), 25. (tanítók szelídségéről), 26. (iskolamester és lelkipásztor fraternális viszonya), 27. (évenkénti egyházlátogatás – vizitáció), 28. (exkommunikáció és ekklézsia-megkövetés), 29. (lelkészképzés anyagi biztosítása – követelmények), 30. (tánctilalom), 46. (záradék: engedetlenség szankcionálása).

vallási közösségbe, ám egyéni döntése-választása határozza meg, hogy melyikbe.¹⁰

Ez az átmenet a hódoltságban legélesebben az antitrinitárius viták során mutatkozott meg. A 16. század utolsó harmadában, óvatos becslések szerint, a korabeli Magyarország lakosságának négyötöde protestáns irányzatot követett. A 16. század második felében kibontakozó helvét irányú (előbb erőteljesen zürichi, később genfi indíttatású) teológiai, liturgiai, egyházszervezeti és bizonyos értelemben politikai expanzió (amit a szaktudomány nemzetközi kálvinizmusnak nevez) elkerülhetetlenül magával vonta a konfrontációt részben a korábbi lutheri-melanchthoni (tágasabban: lutheránus) felfogással, részben egy másik nemzetközi irányzattal (és riválissal), az antitrinitarizmussal is. Ez utóbbi konfrontáció Baranyában drámai fordulathoz, az Erdélyből érkezett antitrinitárius Alvinczi György kivégzéséhez vezetett, ami miatt önbíráskodással vádolták meg a hercegszöllősi szuperintendenst, Veresmarti Illést, akit csak váltságdíj lerovása után engedtek szabadon a török hatóságok (1574).¹¹ Két évre rá ez a Veresmarti Illés hívta egybe Hercegszöllősrre a zsinatot. A zsinaton regulákat (egyházi rendtartást) szerkesztő és azokat aláíró negyven prédikátor szolgálati

¹⁰ Vö. TAYLOR 2007

¹¹ Ld. BENDA 1991

helyei sejtetik a szuperintendencia határvonalait (hely), míg a cikkelyek tartalma jelzi a református identitás formálódó körvonalait is. Hatás tekintetében pedig messze túlmutatnak az egyházkormányzati lókuson. A cikkelyek latin változatának feliratában a zsinat helyszíne áll: a baranyai Hercegszöllősen (Herceg-Szölösini in Baronia). A magyar változat viszont az egyházszervezeti egységet jelöli, ekképpen: „az also és felső Baronyaban való ecclesiaknak articulusi”. Ám a hatás túlmutat a két szuperintendencián, és nem csupán azért, mert első aláírói között a mai értelemben vett Dunamelléki Egyházkerület számos helyéről találni zsinati résztvevőt.¹² A kánonos könyvet 1577-ben Huszár Dávid nyomtatta ki Pápán, tehát Dunántúlon (ugyanabban az évben, amikor a Heidelbergi Káté magyar fordítását is), és a kánonos könyvet a pápai várkapitány és a városi tanács is aláírta. Az 1591-es, szintén dunántúli, csepregi kollokviumon, amikor a lutheránusok és kálvinisták

¹² Az érintett egyházkormányzati területek különböző és változó elnevezései – Dunamelléki (Dunáninneneni, Alsó-Dunamelléki, Felső-Baranyai, Ráckevei, Pataji, Pesti) Református Egyházkerület, illetve Alsó-Dunamelléki, Baranyai (Alsó-Baranyai és Felső-Baranyai) Egyházkerület, szuperintendencia, vagy baranyai püspöki megye – megnehezítik az eredeti források olvasását. Közérthetőség kedvéért Dunamelléki Egyházkerület kifejezéssel a Carolina Resolutio nyomán szervezett egyházigazgatási területet jelölöm. Az elnevezésekről lásd ZOVÁNYI 1973, 583.

véglegesen és végzetesen szakítottak, szintén a Hercegszöllősi Kánonok adták az egyházalkotmányi kereteket. 1608-ban, amikor az alsó-barányai szuperintendencia elvált a Dunamelléki (Alsó-Dunamelléki) Egyházkerületből, az utóbbi számára szerkesztett ún. pesti kánonok is a hercegszöllősi artikulusokat követték (sőt, szinte szó szerint ismételték). A kánonokat megtaláljuk hivatkozott jogforrásként a dunántúli barsi kánonos könyvben (1592), a köveskúti kánongyűjteményben (1612), és a lutheránus Sopron-Vas vármegyei Evangélikus Egyházkerület törvénykönyvében is (1598). 1734-ben a második Carolina Resolúcióban előírtak szerint szerveződő Dunamelléki Egyházkerületben változatlanul érvényes jogforrás a hercegszöllősi kánonos könyv.¹³ A hatás sok mindennel magyarázható. A Hercegszöllősen elfogadott egyházi rendtartás (ordo) jellegében nyilvánvalóan már nem középkori (római), hanem, a reformáció eredeti célkitűzése értelmében, eredetorientált (úgymond tradicionalista). A kánonok több mint harminc – különösen a prédikátorokra (pásztorokra) és egyházkormányzatra vonatkozó regulák –

¹³ Érdemes megemlíteni, hogy a budapesti teológia egyházjogtanárának, Kovács Albertnek 1878-ban kiadott *Egyházjogtan* c. könyvét Viski K. Bálint leginkább azért rója meg, mert mellőzte a 16–17. századi magyar református jogforrásokat, köztük a Hercegszöllősi Kánonokat. VISKI 1880. 558.

óegyházi zsinatok végzéseire támaszkodik.¹⁴ Továbbá, a latin változat bevezető szentháromságtani tétele a klasszikus óegyházi nyelvezetten szól, tehát antiariánus (későbbi keltezésű szóval: nem unitárius), vagyis nem innovatív.¹⁵ És szellemében, egyházszervező irányultságában már nem is konzervatív-lutheránus. A római egyházzal való szakítás a Sola Scriptura elv rögzítésében és a zsinati elv gyakorlatba ültetésében, valamint a rövid és tömör, szinte csak megmagyarázásokkal élő szertartási és rendtartási meghatározásokban mutatható ki. Az antitrinitáriusokkal szembeni polémiát a szentháromságtani bevezetés és az eretnekekkel való vitatkozás és barátkozás tilalma mutatja. (Ez utóbbi vonatkozhat a törökökkel való kapcsolattartásra is.) S bár a hódoltsági, dél-dunántúli emlékek között kevés nyoma maradt a lutheránus felfogáshoz ragaszkodó és a helvét irányt követő reformátorok közvetlen úrvacsoratan vitáinak, a Hercegszöllősi Kánonokban már megtalálhatjuk azokat a kitételeket, amelyek az elkülönülés felé mutatnak.¹⁶ Ha és amennyiben Szegedi Kis István az

¹⁴ Lásd ehhez KATHONA 1976, KATHONA 1980.

¹⁵ Báthory István erdélyi fejedelem 1572-ben innovációs tilalmat rendelt el teológiai kérdésekben. Lásd ehhez: MURDOCK 2000. 110–142.

¹⁶ Ha vitáról kevés emlék is maradt fenn, érdemes megjegyezni, hogy a helvét irány befogadása a hódoltsági reformátorok (elsősorban Szegedi Kis István) hatása.

eredeti szerzője az ötvenöt cikkelyes Baranyai Kánonoknak, és ennek nyomán a Hercegszöllősi Kánonoknak is (legalábbis latin változatának), annyiban az ő nagy rendszerező művében, a *Loci Communes*ben is megfogalmazott elvek jutnak itt érvényre. Eszerint a (helyi és egyetemes) zsinatok kánoni végzései akkor állnak a Szentírás mértéke alatt, ha nem hoznak fölösleges határozatokat, és hasznosak a közösség számára, mert az egyház külső rendjét, közbékességét szolgálják.¹⁷ Láttuk, hogy az ún. felekezeti (vagy konfesszionális) határok megszilárdítása nem pusztán magyarországi-erdélyi (és sajátosságaival hódoltsági) jelenség. A 16. századi reformáció második-harmadik nemzedékét Európa-szerte egyetemben hatotta át ez az igyekezet.¹⁸ A Hercegszöllősi Kánonok modern, filológiai és összehasonlító kiadását ismertető Révész Kálmán az egész kontinensre érvényes megállapítással mutatja meg a Baranyában tartott zsinat jelentőségét: „a reformáció századának zsinatai az egyház belső és külső megszilárdításának érdekében főleg dogmatikai és egyházjogi téren munkálkodtak, vagyis confessiókat és kánono-

¹⁷ SZEGEDI KIS ISTVÁN, *LOCI* 352.

¹⁸ Sajátosan a Magyar Királyságra és Erdélyre vonatkozóan ld. BERNHARD 2017. Német és németalföldi vonatkozásban vö. SCHILLING 1992. Tágasabb összefüggésben: PRESTWICH 1985.

kat hoztak létre. A század hetedik évtizedének zárultáig (1570) inkább a dogmatizálás, a nyolcadik évtized kezdetétől fogva pedig az egyház-szervezés, egyházi törvényhozás van túlsúlyban; a sűrű egymásutánban következő hitvallások helyébe a szintén nagy számmal létrejött kánonok lépnek.¹⁹

Érdemes és fontos megjegyezni, hogy ugyanerre az időszakra esik például a lengyel reformátusok hittani konszenzusa (Sandomierzi egyezés, 1570) és a cseh reformátusok hittani vitáinak lezárása (Confessio Bohemica, 1575). A Hercegszöllősi Zsinat évében (1576) találkoztak a kor legjelentősebb lutheránus teológusai a szászországi Lichtenburgban, ahol megfogalmazták a lutheránus ortodoxia meghatározó dogmatikai summázatát, az ún. Formula Concordiae első változatát, részben és leginkább a rohamosan terjedő kálvinista nézetek feltartóztatására. A teljes Formulát (1577) mint konfesszionális egyiségiratot Magyarországon 1606-tól kötelező volt aláírnia minden lutheránus lelkipásztornak. Tehát a helvét (kálvinista) és lutheránus irány végleges elkülönülését Magyarországon nemcsak a közpolitikai és nyelvi adottságok generálták, hanem azok a dogmatikai viták is, melyek

¹⁹ RÉVÉSZ KÁLMÁN 1902, 278. *A Herczeg-szöllősi kánonok*, Századok, 1902, 278.

már visszatükröződnek az 1567-es debreceni zsinat határozmányában, és kisebbrészt a Hercegszöllősi Kánonokban (1576), aztán a dunántúli protestánsok tragikus meghasonlásában 1591-ben. *Salvis dogmatibus* (dogmák sérelme nélkül) még a látszólag egyszerű liturgiai viták vagy helyi szokásokat érintő nézetkülönbségek sem voltak megoldhatók, ahogyan pl. a pesti zsinat eltervezte a két felekezet közeledését 1791-ben, kétszáz évvel a fájdalmas törést hozó csepregi kollokvium után.²⁰

Szász Károly még nem tudhatta, hogy a Hercegszöllősi Kánonok cikkelyei szinte teljes szó szerintiséggel a szintén ismeretlen szerzőtől (talán Szegedi Kis Istvántól) származó, utólag Baranyai Kánonoknak nevezett egyházigazgatási rendelkezéseken alapulnak, melyeket a dunántúli lutheránusok még a 16. század végén is használtak (de legalábbis jogforrásnak tekintettek). A két kánonos könyvben, ahogy azt Mokos Gyula és később Zoványi Jenő kimutatta, mindössze három artikulusban találunk lényeges, rítust szabályozó eltérést. A Baranyai Kánonok meghagyják az ún. egyházkelést, vagyis a gyermekszülő asszonyok beavatását, jó rend kedvéért (*propter bonum ordinem*), a Hercegszöllősi

²⁰ SZEBERÉNYI 1869 52k. Szeberényi Andor, *Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*, Pest 1869, 52k.

elveti (7); a Baranyai Kánonok meghagyják a szentek napjainak ünneplését, történet kedvéért (propter historiam), a Hercegszöllősi elveti (8) mint pápista szokást; a Baranyai Kánonok meghagyják az úrvacsorai jegyben a „szokott kovász nélküli” kenyeret, a Hercegszöllősi kenyérrel rendeli az úrvacsorázást (40). Emellett még a latin változat az úrvacsorázás kapcsán zürichi szokásra hivatkozik (latin 39. artikulus).²¹

S hogy mégis mennyiben volt kizárólag református (helvét, kálvinista) a Hercegszöllősi Zsinat? Tóth Ferenc (1768–1844) dunántúli püspök egyháztörténete szerint annyiban mindenképpen, hogy a hercegszöllősi határozmányok a 1567-es debreceni zsinat végzéseire (Articuli Maiores) támaszkodtak, azokat summázták.²² Mai ismereteink szerint, ha nem is fordított a helyzet, az bizonyosnak tűnik, hogy Szegedi Kis István nemcsak úrvacsoratanai kérdésekben

²¹ „Azt sem kell mellőzni a lelkészeknek, hogy ha jövőnyek és idegenek vannak azon gyülekezetben a hol az úrvacsorája kiszolgáltatik, azok menjenek el a lelkészekhez és azoktól magán házuknál készíttessenek el és hitvallásukból gondosan vizsgáltassanak meg; a mint olvastuk, hogy ez Svájcországban, Zürichben gyakorlatban van.” Kiss Áron kiegészítő fordítása, KISS 1881. 684.

²² A Hercegszöllősi Zsinat, a „rendre és fenytékre nézve ma is haszna vehető rendelkezéseket tett, ami nem is tsuda: mert ez az úgy nevezett *Maiores Canones*ből van ki-summázva, 's ez az oka, hogy még a' a Köveskúti, Soproni és Pápai, sőt még a' Komjáti Kánonoknak is mintegy fundamentomává tettettek.” TÓTH 1808, 328–329.o

volt döntő hatással a debreceni reformátorokra (elsősorban Méliuszra), hanem egyházigazgatási szempontjait is eljuttatta Tiszántúlra. S ha ugyan Méliusz egészen más szerkezetbe foglalta is az egyházszervezet rendjét a 74 fejezetből álló, terjedelmes és számos dogmatikai fejtegetéssel ellátott egyházjogi gyűjteményében (*Articuli Majores*, 1567), az is bizonyosnak tűnik, hogy az utóda, Gönczi Fabricius György által szerkesztett, 24 cikkelyes kánongyűjteményben (*Articuli Minores*, 1577) kimutatható a Hercegszölősi Kánonok hatása.

Érdemes és szükséges annál is megállni, amit Szász Károly így fogalmazott: „magyar protestáns egyházunk”. Magyar? A püspök másnap Laskón vizitált, s feljegyzí, hogy beszéd közben szorongó gondolat suhant át rajta: „Háromszáz esztendeje, hogy Sztárai itt népet szült az evangéliom hitére, háromszáz év múlva jövök én, késő utód, gyenge szavammal. Újabb háromszáz év múlva... vajjon magyar és református nép lesz-e?”²³ A kérdést vetítsük vissza a 16. századi reformáció (anya)nyelvi kultúrájára, s némi bepillantást nyerünk abba a vitába is, hogy vajon a kálvinizmus az amúgy soknyelvű Magyarországon miért lett szinte kizárólag magyar anyanyelvű, nemcsak a prédikálás, tanítás, katekézis,

²³ SZÁSZ KÁROLY, 21.

kegyességgyakorlás, éneklés, liturgia, hanem egyházjog tekintetében is (azzal együtt is, hogy a 19. század közepéig a református egyházszerkezeti megnyilatkozások szívesen latinizáltak).²⁴ Érdemes tehát rövid kitekintést tenni a kánonok latin és magyar szövegére, részben a tartalmi azonosságukra, részben ugyanakkor a kifejezések megannyi különbségére,²⁵ és jobban látni fogjuk a magyar teológiai (és liturgiai és kánonjogi) nyelvért folytatott küzdelmet is, nem is szólva a Szentírás fordításáról. S talán szerény következtetéseket is levonhatunk abban a tekintetben, hogy fordításnak tekintsük-e a Hercegszöllősi Kánonok magyar szövegét, vagy átíratnak, vagy valamiképpen azonos szellemű, de önálló megfogalmazásnak.²⁶

A Hercegszöllősi Kánonok első két cikkelye, voltaképpen preambuluma, hitvallási jellegű.

Az első artikus latin nyelvű változata, meghatározása szerint, a „vallás ügyéről” beszél (causa religionis), míg a magyar nyelvű „hitnek és üdvösségnek dolgai”-ról szól. Erre nézve

²⁴ Lásd ehhez a szaktudósok felvetéseit: EVANS 1985, CSEPREGI 2013.

²⁵ Feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet Mokos Gyula rendkívüli filológiai munkájára. Könyvét, mely forrásközlésnek is tekinthető, feltétlenül érdemes lenne újra kinyomtatni, nyilván a mai ortográfiához igazítva, és néhány újabb fejleményt jelezve. MOKOS 1901.

²⁶ Lásd ezekről újabban LÁBADI.

szögezik le a kánonalkotók, mindkét szövegben analógiásan, de a latinban határozottabban, hogy mivel mindenek fölött Istenhez kell ragaszkodnunk (adhaeremus), a vallás ügyében minden e világi hatalmasságot meg kell vetnünk (contemnamus). A magyar változat magyarázó toldással egészül ki, így hangszíne is módosul: a helyes istenismeretből következik, hogy hittől és üdvösségtől e világ hatalmasai nem szakíthatnak el. A magyar szöveg konfesszionális kulcsszavai itt: Istent ismerni és vallani, hatalmasokkal nem gondolni.

A második cikkely szentháromságtani. Ezt nyilván indokolja a szentháromság-tagadó mozgalmak megjelenése és gyors előretörése Erdélyben és Magyarországon (közelebbről éppen Baranyában, váltakozó kimenetelű hitviták közepette). De a szentháromságtani kifejtést szinte magától értetődővé teszi a hódoltsági helyzet is (a radikális monoteista iszlám tényleges jelenléte és az iszlámra térés előnyökkel járó ígérete). Mindazáltal, a 16. század második felében, az egész reformáció teológiai megszilárdításának korában általános jelenség az egyházszerkezeti meghatározások szentháromtani bevezetése, és a regulák szentírási megalapozása, mely mintegy jelzése annak, hogy a helyes gyakorlat (amit Bod Péter mos-nak nevez) ortodoxián, helyes hiten alapul. A Hercegszöllősi Kánonokban a latin

szöveg kifejezései a klasszikus krédókhoz és a reformáció korában általános apologetikus felfogásához igazodnak: hisszük (*credimus*), hogy Isten egy, továbbá a Szentírás szerint igaznak jelentjük ki (*affirmamus secundum scripturas*), hogy Isten három személyben – Atya, Fiú, Szentlélek – van (*subsistentibus*), de ezzel nem három Istent hiszünk (*credimus*), hanem azt, hogy a három isteni személy egylényegű és együtt örökkévaló, személyi tulajdonságaikban azonban különböznek. A magyar szöveg is használja a konfesszionális kifejezéseket: „hiszzük”, hogy Isten egy, és „valljuk”, hogy Isten három személyben van, de „nem valljuk”, hogy három Isten lenne, mert a háromságot nem az Istenségben, hanem a személyekben „helyezzük”. Érezhető, hogy teológiai kérdésekben a magyar nyelvű disputálás már évtizedek óta alakította a fogalmi kifejezéseket.

Az egyházszervező artikulusok némileg más képet mutatnak. Míg a latin szövegben az adott meghatározáshoz igazodva váltakoznak a konszenzushatározmányok, addig a magyar változat vagy általánosan rendelkezik (mellőzve a rendelkező személyt, testületet, itt kollektíven a zsinatot), vagy egyszerű, úgymond voluntarista kifejezésekkel rögzíti a zsinati konszenzust. A dramaturgiai érzékenységű olvasó (kutató) szinte hallja is, ahogy a zsinaton felolvasott latin

szövegre egyetértőleg dörög a sok választékos kifejezés: statuimus (elhatározzuk), decrevimus (elrendeljük), volumus (akarjuk, hogy...), interdiciamus (megtiltjuk), requirimus (azt követeljük), concedimus, non concedimus (megengedjük, nem engedjük meg), iudicamus (úgy ítélünk), addimus (hozzátesszük), censemus (úgy tartjuk), legimus (meghagyjuk), mandamus (megbízunk), praecipimus (előírjuk), concludimus (berekesszük), revocamus (visszavonjuk), transmittimus (átadjuk), solemus (így szoktuk), proscribimus (kihirdetjük), relegamus (ráhagyjuk), offendamus (hibáztatjuk), permittimus (megengedjük), postulamus (bevádoljuk), praebeamus (átadjuk), docemus (tanítjuk), duximus (beszámítjuk), inculcamus (sürgetjük), indicimus (kihirdetjük), iniungimus (kikötjük), cernimus (eltökéljük), commendamus (ajánljuk), copulamus (egybefoglaljuk), cupimus (óhajtjuk).

A csaknem három tucat, és sokféle jogi szituációt tükröző latin szót mindössze néhány magyar ige adja vissza: akarjuk, meghagyjuk, parancsoljuk, kívánjuk, javalljuk, intjük, végezzük. Az egyszerűsítés, természetesen, olykor célravezetőbb, mint a választékosság és a filológiai pontosság (ha ugyan valóban a latin szöveg fordításáról van szó). Bizonyos esetekben azonban lényeges megfogalmazások sikkadnak el. Csak egyetlen példát idézünk.

A 14. cikkely latin változatában ez áll: „Mivel a borissza és részeges papot az apostol elítéli, és Isten törvénye eltiltja az ilyent, ezért visszaál-lítjuk (revocamus) az apostolok és szent atyák kánonait a papok részegeskedése és tobzódása ellen, ahogyan az agathai zsinat előírta, és a dek-rétumaiban olvasható. Tehát elrendeljük (sta-tuimus), hogy aki részegeskedéssel bemocskolja hivatalát (officium), azt el kell bocsátani a szol-gálatból (ministerium). Nem engedjük meg azt sem (non concedimus), hogy a papok világiak-kal dorbézoljanak a kocsmákban.”²⁷

A magyar változatban ez áll (mai olvasatra igazítva): „Miért hogy az Szent Pál nyilván pa-rancsolja, hogy az tanító részeges ne legyen, ezo-káért minden prédikátor részegségtől magát megoltalmazza. Ha pedig valaki részegségben találta és mind hivatalát, mind személyét ré-szegségével megrútítja, azt tisztétől meg akar-juk fosztani. Azt sem engedjük senkinek, hogy a parasztokkal együtt igyék a kocsmán.”

²⁷ *Quoniam vinolentum et ebrium sacerdotem Apostolus damnat, et Deus sua prohibet, ideo revocamus in usum canones Apostolorum et sanctorum patrum contra ebrietatem et luxum Sacerdotum, ut Concilium Agathense habet, et in decretis legitur. Quicunque ergo ebrietate suum officium denigrant, eos a ministerio amovendos esse statuimus. Nec sacerdotibus simul cum laicis apud cau-ponas ingurgitate concendimus.*

A rendelkezés mind latinul, mind magyarul ugyanazt tartalmazza, de a kifejezések különbsége arra enged következtetni, hogy a magyar változat egyszerűsít, mintha nagyobb nyomatót akarna adni az előírásnak. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a kánonok latin korpuszában finom, de határozott különbség van a latin *sacerdos* (pap) és a *pastor* (és ritkán, mint itt, *minister*) között. Míg az egész latin szövegben negyvenkétszer fordul elő a *pastor* szó, mindössze két helyen találkozunk a *sacerdos* szóval; itt, a 14. cikkelyben és a 37. (latin 38.) cikkelyben, amely a bábakeresztség tilalma kapcsán utal a papi hivatalra. Mondhatni tehát, hogy a latin szöveg a reformáció korának erős kléruskritikáját idézi, amikor a részeges papokat szóba hozza. A magyar szövegben azonban a részeges pap (*sacerdos*) helyett már prédikátor (vagy tanító) szerepel. Míg tehát a latin terminusokban kritikai távolságtartás és megkülönböztetés jelenik meg, a magyar szövegben már a reformált egyház szolgálóiról van szó. A magyar szövegben csak egyszer olvassuk a pap kifejezést, amikor a fülbegyónás kapcsán a pápa papjairól beszél (45., latin 46.). Viszont tucatszor olvassuk a prédikátor kifejezést, amely legtöbbször a latin *pastor*, egy ízben pedig a *minister* szót adja vissza. Ugyanakkor a *pastor* szót a magyar pásztor szóval is visszaadja (26., latin 27.), az ordinálásra (felszen-

telésre) várókat pedig így nevezi: akik a pásztorság tisztét föl akarják venni (28., latin 29.). A magyar záradékban pedig pásztori tisztnek tekinti, hogy a prédikátorok tanítsák és igazgassák a gyülekezet, és tartsák fenn a jó rendet (46. – latinul: bonus ordo, 47.). Mindezt azonban testvérek (fratres) írják alá.

A fülbegyónás tekintetében érdemes megjegyezni, hogy az idevonatkozó 44. (latin 45.) cikkelyből kimaradt egy fontos kép. A magyar változat ezt mondja: „A sűgó gyónást, és a bűnöknek előszámlálását, melyet az pápa papjai kívánnak az emberektől, nem javalljuk. Mindazáltal a megrettent lelkű emberek prédikátorokhoz elmehetnek és tőlük vigasztalást vehetnek.” A latin cikkely ezt mondja: „Továbbá, azt akarjuk, hogy száműzessék egyházközseinkből ama lélekgyötrés, a vétkek tételes felsoroltatása. Mindazáltal, ha valakinek nyughatatlan a lelkiismerete súlyosabb dolgokban, négy szemközt tanácsot kérhet a pásztortól, és az Úr vigasztaló Igéjéből megnyugvást szerezhethet lelkének.”²⁸ A latin *carnificina illa animarum* – „lélekgyötrés” kifejezés Melanchthontól és Kálvintól

²⁸ *Caeterum carnificinam illam animarum, de enumeratione peccatorum, ex nostris Ecclesiis proscriptam esse volumus. Potest tamen laesam habens conscientiam in rebus gravioribus Pastorem privatim consulere, et animae suae ex verbo Domini consolatione petere.*

származik, akik a lelkiismeret kínpadjának nevezték a fülbegyónást.²⁹ De megtaláljuk a *carnificina conscientiae* kifejezést Erasmusnál is, aki a Balgaság Dicséretében mondja, hogy a bolondot nem gyötri a lelkiismeret.³⁰ A magyar változat mellőzi a humanista kifejezést, és a lényegét adja vissza: fülbegyónás.³¹ Ha Robert Evans kétértelmű megjegyzését erre a nyelvi egyszerűségekre alkalmazzuk, könnyebben válaszolhatunk az általa is firtatott kérdésre, hogy ugyanis mi a magyarázat arra, hogy bár a 16. század utolsó negyedében a kálvinizmus cseh és lengyel kilátásai sokkal rózsásabbak voltak, mint a magyarországiak, mégis csak Magyarországon és csak

²⁹ KÁLVIN, INSTITUTIO, 3.4.16–17: „De azt nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy törvényt hoznak az összes bűn előszámolására; hogy tagadják a bűnök bocsánatát, ha nem előzte meg az eltökélt szándékból történt gyónás; hogy ezt fecsegik: lezárul a mennyországba vezető út, ha a gyónást elhanyagolják. Vajon tényleg elő kell számolni minden egyes bűnt? ... ezzel a lélekcsigázással azok lelkét kínozzák meg kegyetlenül, akiket bizonyos fokig már megérintett Isten érzése.”

³⁰ *Vacant conscientiae carnificina*. ERAMUS, A balgaság dicsérete XXXV.

³¹ Sajnos a Hercegszöllősi Kánonok egy közelmúltbeli magyar fordításába, talán végzetes félreértés miatt, súlyos hiba került: „Továbbá azt akarjuk, hogy az állatáldozatok, vétek egész sora miatt, száműzve legyenek egyházközségeinkből. Ld. HERCEGSZÖLLŐSI KÁNONOK, 2007. Bármennyire is erős volt a pápás egyházzal szembeni ellenérzés, a kánon nem valamely állat (animal) feláldozásáról, hanem az emberi lélek (anima) gyötréséről szól.

a magyarok között maradt meg a kálvinizmus.³² A kálvinizmus terjedését bemutató egyszerű mondata így hangzik: „A kálvinizmus Magyarországra későn és saját kivitelezésben érkezett meg (late and homespun).”³³ Nos, talán ezért is maradt meg.

Magyar felirata szerint Hercegszöllősen az alsó- és felső-baranyai egyházak artikulusait hagyták jóvá. Sem ebben, sem a latin záradékban nem szerepel közlés a felekezeti vagy teológiai identitásra nézve, jelenlegi ismereteink szerint azonban a meghatározás azt jelenti, hogy Baranya és az ún. alsó-dunamelléki szuperintendencia közös zsinatáról volt szó. Ilyen értelemben mondhatni, hogy ez a mai Dunamelléki Egyházkerület (talán nem legelső, de maradandó hatású) „alkotmányozó” zsinata volt. Ezen az elnevezések indázó története sem változtat. Az alsó-baranyai rész (Baranyai Egyházkerület néven) 1608-ban kivált Dunamellékből (első-sorban talán azért, mert a tizenöt éves háború és a bécsi béke után a hódoltságban nem lehetett másképp megoldani a török igazgatási rendhez – vilajetekhez – kényszerűen igazodó, mindennapos egyházkormányzást). Ez a Baranyai Egyházkerület aztán előbb 1715-ben, majd végleg,

³² EVANS 1985,167.

³³ EVANS 1985,171.

1734-ben, a Carolina Resolutio nyomán újra a Dunamelléki Egyházkerület része lett.³⁴ Miután pedig ezen az azonos területen a folyton változó hatókörű, de identitásukban azonos egyháztestek mindig a magukénak tekintették a kánonokat, ebben a visszatekintő önazonosításban helvét irányúnak tekinthetjük Hercegszöllős zsinati végzéseit.

Az egyháztörténelmi jubileumigény és az ünnep-igyekezet megkívánja és jogosan állítja, hogy ezen a bölcsőhelyen (a baranyai Hercegszöllősön) született meg a Dunamelléki Református Egyházkerület. Láttuk, a történészek és a kor kutatói között számos vitát váltott ki, és fog is kiváltani, például a Baranyai ötvenötös

³⁴ Az egyháztestek elnevezéseiről, kiterjedésükről (Alsó-Dunamelléki, Dunamelléki vagy Dunáninnen, Felső-Dunamelléki, Baranyai Egyházkerületek, felső-baranyai, ráckevei, pataji, pesti szuperintendenciák, valpó, vukovári esperességek, alsó- és felső-baranyai, szigetvári egyházmegyék, stb.) Zoványi Jenő egyháztörténet lexikona nyújt áttekintést a vonatkozó címszavaknál. ZOVÁNYI 1977. Az újabb szaktudomány, kilépve az egyháztörténetírás hagyományos egyházkerületi sémájából, az egyház-szervezeti egységeket a középkori szervezeti előzmények, az adott kor ekklézsiális funkciói (ordináció, vizitáció, egyházfegyelem), valamint egyházi és szekuláris jogállása szerint tárgyalja. Ld. CSEPREGI ZOLTÁN 2004, A protestáns egyházkerületek és püspökségek kezdetei Magyarországon: Zoványi Jenő monográfiája újragondolva, In: „...jelen lőn Isten az én fogságomban...”: Szegedi Kis István (1505–1572). Szerk. Dénes Dienes. Sárospatak: Hernád, 2024. 7–22.

kánon felbukkanása (1900), vagy annak értékelése, hogy Szegedi Kis István mekkora hatással volt a tiszántúli egyházformálásra, és hogy ép-penséggel mit takar Sztárai Mihály azon megjegyzése, hogy néhány év alatt 120 gyülekezetet szervezett már az 1550-es évek derekán. Az viszont tény, hogy Hercegszöllősen a helvét irányt követő prédikátorok testvéri közössége (fraternitas) tartott zsinatot. Hogy aztán ebből arra is lehet következtetni, hogy a hódoltságban már 1576 előtt is működött szervezett és szabályok szerint működő egyház, nos ezt a vitát is hagyjuk meg a tudósoknak. Ünneppen fogadjuk meg annak a Szegedi Kis Istvánnak a szavát, aki ép-penséggel a hercegszöllősi zsinat előtt Baranyában (Kálmáncsán és Laskón) majd tíz esztendőtt szolgált egyházkormányzóként (1554–1563):

„Egyetlen tanítómesterünk van, Krisztus, tehát mások mondását az ő legigazabb, legtisztább és legcsalhatatlanabb tanításához, mint próbaköhhöz, kell hozzámérni. Az istenfélőknek semmi szüksége zsinatokra vagy támogató emberi szavazatokra, hogy megnyugtassák lelki ismeretüket, és megerősítsék tanításukat, mert tudják, hogy ez Istentől származik. Mégis szeretik és akarják a zsinatot, hogy nyilvánvaló legyen: tanításuk igaz, kegyes és szent, ugyanis nem akarják elveszíteni a régiek orvosságát, amelyet a széthúzások orvoslására használtak,

továbbá, hogy segítségére legyenek az erőtlének lelkiismeretének, végül pedig, hogy az ellenséget nyílt és igazságos küzdőterre kényszerítsék, és ott ne vassal és tűzzel, hanem a Szentírás bizonyágtételeivel győzzék le.”³⁵

Lépünk örömmel Baranya földjére!

A Hercegszöllősi Zsinatot egybehívó szuperintendensről (püspökről), Veresmarti Illésről Bod Péter emlékezett meg a 18. század közepén. A tudós magyarigeni lelkész latin nyelven írt, kéziratban maradt és a marosvásárhelyi Teleki Tékában fellelt méltatását Hőke Lajos fordításában Kálmán Farkas jelentette meg a Magyar Protestáns Egyházi Iskolai Figyelő 1882. évfolyamában (90-98. old.). Itt olvasható a teljes szöveg:

³⁵ SZEGEDI KIS ISTVÁN, LOCI 337.

IRODALOM

- BALÁZS 2017: Balázs Kovács Sándor, Az Alsó-Duna-mellék Reformációja, In: *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXIX.* (2017) 443–502.
- BENDA 1991: Benda Kálmán, Unitáriusok a hódolt-ság-kori Dél-Baranyában. In: *Baranya.* Történelmi és honismereti folyóirat. Emlékszám öszentsége II. János Pál látogatásának tiszteletére. 1991, 4. évf., 1–2. sz., 87–97.
- BERNHARD 2017: Jan-Andrea Berhard, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen*, 2. Aufl., Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- BOD HISTORIA: Bod Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica* (1756) 1-3. 1888–90.
- CHADWICK 2003: Owen Chadwick, *A reformáció*, Osiris Kiadó, 2003.
- CSEPREGI 2013: Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve – Humanizmus és Reformáció* 34., Budapest, 2013.
- CSEPREGI 2004: Csepregi Zoltán, A protestáns egyházkerületek és püspökségek kezdetei Magyarországon: Zoványi Jenő monográfiája újragondolva, In: „...jelen lőn Isten az én fogságomban...”: Szegedi Kis István (1505–1572). Szerk. Dénes Dienes. Sárospatak: Hernád, 2024. 7–22.
- ERASMUS: *Mórias enkómion. A Balgaság dicsérete. Rotterdami Erasmus előadása a Balgaság képében;* ford. Kardos Tibor; Magyar Iparművészeti Főiskola, Budapest, 1977.

- EVANS 1985: R.J.W. Evans, Calvinism in East Central Europe: Hungary and Her Neighbours, 1541–1700. In: *International Calvinism, 1541–1715*, ed. Menna Prestwich, Oxford, 1985, 167–197.
- HAVRÁN 1900: Havrán Dániel, Ismeretlen protestáns egyházi rendtartás a XVI. századból. *Protestáns Szemle* 1900, 11. 357–360.
- HERCEGSZÖLLŐSI KÁNONOK 2007: *Hercegszöllősi Kánonok, Öt évszázad öröksége négy nyelven*, Eszék, 2007.
- KÁLVIN, INSTITUTIO: Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. Református Egyházi Könyvtár. Új folyam 7. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014. Fordította: Buzogány Dezső.
- KATHONA 1974: Kathona Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, 1974.
- KATHONA 1976: Kathona Géza, A baranyai és hercegszöllősi kánonok ősi és egykorú alkotóelemei. *Theológiai Szemle* 1976, 4. 322–327.
- KATHONA 1980: Kathona Géza, Ó- és középkori öku-
menikus és provinciális zsinatok kánonainak hatása: tradicionalista törekvések a Dunántúlon és Felsődunamelléken 1612–1632, *Theológiai Szemle* 1980, 4. 230–235.
- KISS 1881: Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Összeszedte, a latin szövegüket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte Kiss Áron porcsalmai lelkész és szatmári esperes, Budapest, kiadja a Magyarországi Protestáns Egylet. 1881.
- LÁBADI 2022: Lábadi Károly, *Hercegszöllős és zsinata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2022.

- LAMPE: Friedrich Adolph Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 1728.
- Vö. Debreceni Ember P. 2009: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak.
- MOKOS 1901: Mokos Gyula, *A Hercegszöllősi Kánonok*, más egyházi kánonokkal egybeveté Mokos Gyula. Kiadja a Magy. Prot. Irodalmi Társaság, Budapest, 1901.
- MURDOCK 2000: Graeme Murdock, *Calvinism on the Frontier 1600–1660, International calvinism and the Reformed Church In Hungary and Transylvania*, 4. *Constitutional toleration and confessional rivalry*, Oxford University Press, 2000. 110–142.
- NÉMETH 2001: Németh Pál, A török hódoltság és a reformáció, in: *Kálvinista Szemle* I.2. 2001, 50–63.
- PRESTWICH ed. 1985: Menna Prestwich ed. *International Calvinism*, Claredon Pr. Oxford, 1985.
- RÉVÉSZ KÁLMÁN 1902: Révész Kálmán, *A Herczegszöllősi kánonok*, Századok, 1902, 278–208.
- SCHILLING 1992: Heinz Schilling, *Religion, Political Culture and the Emergency of Early Modern Society*, E. J. Brill, Leiden, 1992.
- SZÁSZ KÁROLY: Szász Károly vizitációs naplója I. kötet (1885. április 23. – 1889. július 20.) https://rgy.hu/digit/l_digit_A/Szasz_Karoly_napló_I.pdf.
- SZEBERÉNYI 1869: Szeberényi Andor, *Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*, Pest 1869.
- SZEGEDI KIS ISTVÁN LOCI: *Theologiae Sincerae Loci Communes De Deo Et Homine Perpetuis explicati Tabulis & Scholasticorum Dogmatis illustrati...* Basiliae, 1585. Magyarul: Szegedi Kis István: *A tiszta teológia főrészei*. Összefüggő táblázatokban

magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve.
Fordította, Buzogány Dezső. Erdélyi Református
Egyházkerület, Kolozsvár, 2022.

TAYLOR 2007: Charles Taylor, *A secular Age*, Harvard
University Press, 2007.

TÓTH 1808: Tóth Ferencz, *A' magyar, és erdélyi országi
protestáns ekklézsiák' históriája*. Komárom, 1808.

VISKI 1880: Viski K. Bálint, Egyházjogtan, különös
tekintettel a magyar prot. egyház jogi viszonyaira.
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1880. 20. sz. 556k.

ZOVÁNYI 1977: Zoványi Jenő, *Magyarországi protes-
táns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977.